

Євтушенко С.О.,

*викладач кафедри української літератури,
компаративістики та соціальних комунікацій
Гуманітарного інституту
Київського університету імені Бориса Грінченка,
кандидат філологічних наук*

ТЕМА ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В ПРОЗОВИХ ТА ПОЕТИЧНИХ ТВОРАХ Б. ГРІНЧЕНКА

У статті розглядається місце і значення проблеми інтелігенції в прозовій та поетичній творчості Б. Грінченка. Виокремлюються та досліджуються основні аспекти, які привернули увагу письменника, а саме: відступництво інтелігенції від народу, її недбалість і псевдопатріотизм. Наголошується на важливості розробки теми інтелігенції у процесі творчої еволюції митця.

Ключові слова: інтелігенція, псевдоінтелігенція, сатира.

Прозовий доробок Б. Грінченка репрезентує еволюційні процеси, які відбувалися у творчій лабораторії митця. У ранніх творах письменник постає як відданий прихильник українського реалізму XIX ст., тому цілком закономірним є превалювання у його творах селянської тематики і проблематики в цей період. У 1900-х роках простежується переорієнтація творчих зусиль митця на оновлення традиційної художньої системи. Б. Грінченко прагне відійти від звичної для вітчизняної літератури «селянської епіки» і починає розробляти актуальні на той час проблеми, зокрема положення інтелігенції в суспільстві та її стосунки з народом.

На межі XIX—XX ст. соціальна природа української інтелігенції суттєво змінюється. Вона перетворюється на «основну рушійну силу національного відродження», «провідну політичну силу нації». Переворот у суспільній ролі інтелігенції зумовив пильну увагу провідних інтелектуалів того часу до цієї верстви суспільства. Завдяки виступам І. Франка, М. Драгоманова, Б. Грінченка, Т. Зіньківського та іншим відбувається процес активного саморефлектування інтелігенції, її самовизначення в системі соціальних координат та у відродженні «національної ідентичності», пошук свого місця в суспільстві. Серед дражливих питань, які набували особливої гостроти в окреслений період, були стосунки інтелігенції і народу. Зокрема, «...ставилось питання, чи в ім'я боротьби за світле майбутнє, про яке мріялось,

інтелігенція повинна втратити своє власне “я”, зречтись ідеалу жити в гармонії з самою собою, прагнути до самовдосконалення» [9, 237].

Б. Грінченко у своїх публіцистичних працях («Листи з України Наддніпрянської» (1892); «Братства й просвітна справа на Україні за польського панування до Б. Хмельницького» (1907)) та в низці творів викривально-сатиричного характеру (оповідання «Зустріч» (1888), «Байда» (1890), «Болотяна квітка» (1903), «Сам собі пан» (1906), «Історія одного протесту» (1927), «З заздрощів» (1927), «Як я вмер» (1902), повість «Брат на брата» (1910)) репрезентував два аспекти вищезазначеної проблеми: по-перше, відступництво інтелігенції від народу, по-друге, недбалість, сонність, продажність, псевдопатріотизм «національної» інтелігенції.

Темі відступництва інтелігенції від народу присвячені такі прозові твори, як «Зустріч» і «Байда». М. Драгоманов у статті «Твори Василя Чайченка» позитивно оцінив проблематику оповідання «Зустріч» («дуже інтернаціональна і для нас важна»). Він писав: «В основі своїй ця тема всеросійська з українськими варіаціями. Росія переповнена ренегатами, чи розчарованими, “опустившимися”, “непомнящими” і т.д. людьми, котрі за часів зеленої молодості поривались до ідеальних цілів, держались радикальних думок, а потім, звичайно, вже між 25 і 30 роками життя відривались від тих думок і починали жити “как все”. Цей ідеалізм і радикалізм молодіжні і матеріалізм і пасивність старших людей єсть одна з характерних відмін російської інтелігенції від західноєвропейської» [5, 420].

Сюжетна схема оповідання вибудовується на несподіваній зустрічі оповідача з колишнім приятелем та однодумцем Холенко Семеном. Антитетичне зіткнення минулого і теперішнього життя персонажа дало можливість автору увиразнити картину відступництва інтелігенції від своїх ідеалів. У минулому Семен палкий прихильник «великих надій, великих замірів, коли Nichts war so hoch und nichns so ferne» («Ніщо не було таким високим і таким далеким»). У теперішньому він займає вигідну посаду і сподівається на підвищення, має велику квартиру, гарну родину і цілком задоволений зі свого становища. Очевидно, що колишній українофіл відрікся від своїх переконань задля комфортного життя («Маю що їсти й пити. А чого більш?» [4, 251]). Діалог / суперечка між товаришами не висвітлює «ясних думок і влучних аргументів» (М. Драгоманов), тому позиція обох персонажів виявляється доволі хисткою.

В оповіданні «Байда» простежується, як у збайдужілого до рідного краю Степана Корнієнка пробуджується патріотичне почуття: «пісня нагадала цьому інтелігентові про його занедбаний край, про його обов'язок перед своїм народом, і ось вже через місяць потяг везе Степана Корнієнка у країну, в якій він має заробити прощення» [6, 149]. М. Драгоманов, розмірковуючи про дану «студійку», відмітив у ній та позитивно оцінив особливе «ліричне враження», завдяки якому твір «більше доходить до душі». Проте образ Степана Корнієнка — українолюбця, на думку публіциста, виявився непереконалим з кількох причин, а саме: 1) нежиттєздатність Степанового ліризму; 2) затиїтість Корнієнка у кар'єрі і повне забуття України; 3) недоречність образів Байди, Богуславця, Самійла Кішки та ін. як взірців. М. Драгоманов переконаний, що перебування на чужині не може стати на заваді виявленню патріотичних почувань, у зв'язку з чим він пише: «На щастя, ми знаємо й українолюбців, але більш свідомих, котрі і в Пермях, і на Кавказі, в Сибіру і т. ін. не забували ні України, ні (що особливо важно) основ освіченого українства, тобто думки демократичної і децентралізаційної, і зміли і в висилках послужити своїй цілі, хоч косо, коли не просто: студіями науковими про ті краї, куди їх вислано, ширенням і там думки демократичної і децентралізованої» [5, 422]. З іншого боку, публіциста хвилює рівень вияву патріотизму в так званих «українолюбців»: «І Байдів вихваляють, а все-таки роблять звичайну чиновницьку чи адвокатську кар'єру і киснуть, або, хоч і голодують, то все лишень киснуть без усякої користі для неньки України» [5, 422]. Важливо зазначити, що рефлексії М. Драгоманова щодо образу головного персонажа оповідання «Байда» виокремили найбільш важливі питання про роль і значення сучасної йому інтелігенції в процесі відродження національної ідентичності, які набули на межі ХІХ—ХХ ст. особливої гостроти.

Як зазначалося вище, проблема інтелігенції неодноразово ставала об'єктом дослідження в публіцистичних працях Б. Грінченка, в яких він безапеляційно таврував недоліки «проводирів народу» / інтелігенції. Однак можна погодитися із сучасною дослідницею творчості українського письменника А. Животенко-Піанків, яка зазначила, що цим невеличким твором письменник «показав, що в кожній людині глибоко сховані патріотичні почування, які треба конче розвивати в народній школі, сповна використовуючи при цьому літературу» [6, 149].

Тему інтелігенції та псевдоінтелігенції Б. Грінченко висвітлив в автобіографічному оповіданні «Як я вмер» (1902). Вдале поєднання різних форм комічного (гумор, сатира, сарказм) з превалюванням гостросатиричного пафосу дозволило авторові вирішити два завдання: 1) показати жалюгідне становище українського письменника; 2) розвінчати псевдопатріотів з їхньою нещирою й показною любов'ю до України. Привертає увагу, що саме до цього твору письменник добирав найбільше варіантів заголовку («Непорозуміння», «Підбрехачі», «Умруть поцілунки»). Назва «Як я вмер» виявилася найбільш влучною, оскільки вона органічно вписалася в контекст, утворивши суцільний лексико-семантичний ланцюжок, що об'єднав «текст від першого абзацу, який складається з одного непоширеного речення — “Як я вмер”, до останнього, досить розлогого абзацу з болісними роздумами про долю українського поета» [2, 288].

Головний персонаж оповідання Євген Сагайдачний, побувавши на власному «літературному похороні», змушений був констатувати невтішні висновки перед «шанувальниками» його творчості: «У поета в голові є мозок, а в грудях почування... Ці дві речі призначено на те, щоб служити поезії во ім'я щастя рідного краю й народу. Але поезія у нас має з усього тільки недогризки: той мозок з'їдає канцелярія чи контора, а почування витрачується на еквілібристику між мріями про вільний світ широкий і порозумінням із слугами запаморочення. На поезію має поет кілька сонних од утоми хвилин, якщо їх не забере йому хатній клопіт...» [4, 465].

Аналізований твір Б. Грінченка перегукується з оповіданням О. Кониського «Доля українського письменника» (1886), у якому поштовхом до роздумів про невтішне життя українського митця стала передчасна смерть талановитого поета Марка Винника. Оповідач, згадуючи трагічну долю померлого та спостерігаючи за процесом вшанування його пам'яті, з гіркою іронією відзначає: «Живого нехтували, цуралися, дали йому вмерти з голоду, живого вінчали колючим терном, а мертвого вінчають квітами» [8, 163]. Типологічну спорідненість між оповіданнями Б. Грінченка і О. Кониського вбачаємо в гострій сатирі, спрямованій на розвінчання «патріотичної летаргії», в якій перебували «проводирі» народу — псевдоінтелігенція. В оповіданні «Доля українського письменника» читаємо: «Чудно мені: ледве є така друга нація, щоб у неї інтелігенція, так як у нас, була така демократична в теорії і така аристокра-

тична і разом з тим така млява і плюгава в роботі» [8, 163]. Обидва автори розвінчували лицемірство українських псевдоінтелігентів, які за деклараціями, зборами та роковинами приховували своє справжнє обличчя. Відповідно, стає зрозумілим обурення Євгена Сагайдачного, яке викликали промови його «найщиріших друзів»: «Що це? Невже це він буде промовляти, Котовський? Чоловік, якому я завсіди здавався запорохою в оці, який усе життя був мені найгіршим ворогом, шкочив мені скрізь, спотиньга кусаючи, як зрадлива собака! І він має промовляти й лицемірно хвалити мене, шиплячи в душі зі злості?» [4, 463].

У поетичній творчості тема інтелігенції та псевдоінтелігенції представлена окремою групою творів гостросатиричного спрямування («Землякам, що збираються раз на рік на Шевченкові роковини співати гімн “Ще не вмерла Україна”, “Українець”, “Мій досвід”, “Переляканий”, “Російська гармонія”, “Російським лібералам”, “Людський вік”»). Вони, з одного боку, продовжують традицію, започатковану Т. Шевченком та поетами пошевченківського періоду (С. Руданський «Полюби мене», А. Свидницький «Паняночка», «Паничі», В. Масляк «Намолилась», «Реальна», «Свята», «Злуда», «Новий закон», «Мудрий цар» та ін.). З іншого, органічно вписуються в слов'янський літературний контекст вищезазначеного періоду. Гостросатиричні поезії, спрямовані проти псевдопартіотів і зрадників рідної країни, знаходимо у творчості чеських поетів. Й.В. Сладек у поезії «Той проти нас, хто не працює з нами...» критикує земляків, які служать «чужим богам»: «Той проти нас, хто не працює з нами, / хто хоч колись служив чужим богам, / хто збагатив чужі, не наші храми, — / той вже не наш, чужий по крові нам. // Лиш цілу визнаємо ми людину, / міцну. Уперту в горі та в боях, / що в серці має тільки батьківщину, / гордує працею в чужих полях. // Ми потребуємо людей, щоб вміли / в смертельний час не втрачувати лиця, / щоб пронесли ненависть до могили / і щоб любити вміли до кінця» [1, 156]. П. Безруч у поезіях “Praga caput regni”, «День Палацького» спрямовує вістря своєї сатири проти показного патріотизму, зворотний бік якого — повна байдужість до національної долі чеського народу. В образі Бернарда Жара з однойменної поезії митець затаврував ганебну зраду рідному народу. Герой не лише відмовляється від свого народу, від свого імені (заміняючи народне його звучання Жор на «панське» Жар), від рідної мови, мови своєї матері, але і від самої матері.

Вдале поєднання традиційних та новаторських рис, влучність і дотепність спостережень, гостросатирична та публіцистична насиченість вигідно вирізняють сатиричні поезії Б. Грінченка з-поміж інших. «Російським лібералам», «Людський вік» та «Гармонія» («Російська гармонія») належать до поезій антисамодержавного спрямування. У посланні «Російським лібералам» (1897) поет змоделивав яскраво-сатиричний образ вірнопідданих прислужників російського царату. «Вбогодухії сини / Рабської країни» попри постійне ляскання батога не втомлюються гнути покійно спину та бити поклони без ліку, бо від бога мають ласку: він їм «шкуру дав товсту, / І батіг даремне ляска». Рефрен «тричі ляскає батіг» загострив сатиричний струмінь цього послання [3, 133]. У поезії «Людський вік» (1905) Б. Грінченко викрив злочинні справи «земного царя», котрий переробляючи порядки, запроваджені «царем небесним», постійно втинає людський вік «І війною, і тюрмою, / І знущаннями без ліку» [3, 144]. «Гармонія» («Російська гармонія», 1893) затаврувала ганебне об'єднання «попа»/ церкви та «поліціянта» / поліцейської держави. У результаті їх порядкування задурений народ «не розбира, де хрест, де пуга — / І хрест цілує, і канчук» [3, 132]. Використання звукових образів — «святії співи», «рука ляска, б'є когось», «на споді стогін», «в одну гармонію злилось» — додало особливої гостроти в сатиричну картину володарювання синків «Івана Лютого».

У деяких поезіях «відбилася тривога автора, що велика справа визволення випадає на долю невідготовленого, кволого покоління, не одностайного у здійсненні високої мети» [10, 212]. Провідну думку поезій «Землякам», «Патріот», «Українець», «Мій досвід», «Переляканий» ілюструє висловлювання Б. Грінченка: «се сміття, се ганьба наша, наш сором перед усім світом мати таких гидких і підлих панів, як наші». Поезія «Землякам» (1898) найповніше сконденсувала в собі пафос поетичних і публіцистичних творів письменника: це «гнівна анафема» на адресу тих, чия любов до України вимірювалася фальшивістю та лицемірством. Поет дав убивчі характеристики «українським патріотам» («ледачі», зрадники, «раби», «покійні слуги / Ледарства гидкого», «Трупи / Без життя і сили»), розвінчавши таким чином їх зрадницьку, рабську сутність. Він виносить присуд цим мерцям: «Ваше місце — кладовище, / Ями та могили», закликаючи живих відсахнутися від них, взятися до діяльної роботи, — інакше, за таких проводирів, Україна й справді може за-

гинути («Як живі покинуть мертвих, / Прийде та година, / Що ділами, не словами / Оживе Україна»).

Від імені українського «патріота» написана поезія «Патріот» (1892) (перегукується з оповіданням «З заздрощів»). Двадцять років герой мав прихильність до України і вважав себе її щирим патріотом. Переїнявшись проблемами української літератури, вирішив їй пособити, бо скрутний час настав: цензори їй бідній дихнути не дають, а Старицькі та Левицькі мову псують. «Зліпив» книжечку, яка складалася з перекладів Крилова, Гоголя і власної творчості («Про Хому та хвили-миги / Та про козаків»). Віддав її у книгарню, але вона не пішла, ще й до того «письмак якийсь в газеті (...) написав про неї: книжка / Просто з смітника». Ось так земляки віддячили за ласку патріоту. «Хай же зслизnete усі ви / Й ваші всі книжки!» [3, 129].

У поезії «Українець» (1892) Б. Грінченко створив гостросатиричний образ псевдопатріота, який «хвалить сало й галушки», «вишиванні дома / Бере він на ніч сорочки», кричить про свою любов до народу і в «каліках-віршах» проливає за народ «дрібних з ложку сліз». Оскільки темне мужицтво його віршів не оцінило, горе-патріот покинув цю справу, знайшов собі «місце тепле» і тепер пише накази, «щоб в шори брали мужиків». Проте звичка повторювати про свою любов до України залишилася незмінною: він хвалить галушки, читає «Кобзаря», «І напідпитку починає / Слова українській вживать...» [3, 131].

У сатиричній поезії «Боязким» (1899) поет «ганьбить міщанський дух покори, прагнення заховатися від бур життя в затишку теплої хати» (Л. Голомб). Він змалював образ боягуза, якому «страшно боротися вставати / Проти насильства гидкого», шкода їм «теплої хати», «життя затишного», розлучатися з матір'ю, сином, з коханням; вони живуть лише сподіваннями: «Прийде й без того свобода?» Ліричний герой переконаний, що свобода сама по собі не прийде: «Ні, хто розбити кайдани / Вміє своєю рукою, — / Той тільки вільним і стане: / Воля живе боротьбою!» За інших умов: «Хто ж сього серцем не чує, / В кого нема на це сили, — / Той у неволі звікує, / Буде рабом до могили!» [3, 137].

Таким чином проблема інтелігенції та псевдоінтелігенції знайшла своє втілення в прозових та поетичних творах Б. Грінченка, тим самим засвідчивши прагнення письменника вийти за межі усталеної літературної традиції та одночасно наголосивши на значущості гостросоціальної тематики у його творчості.

Джерела

1. Антологія чеської поезії / [ред. Г. Кочура, М. Рильського]. — К. : Худож. літ, 1964. — 587 с.
2. Боєва Е. Концептуальна система заголовків у поетонімосфері прозових творів Б. Грінченка / Е. Боєва // Гуманітарний вісник ДВНЗ. — Тернопіль : Астон, 2006. — С. 288.
3. Грінченко Б.Д. Твори : в 2 т. / Б.Д. Грінченко. — К. : Наук. думка, 1990. — Т. 1 : Поетичні твори. Оповідання. Повісті. — 640 с.
4. Грінченко Б.Д. Твори : в 2 т. / Б.Д. Грінченко. — К. : Наук. думка, 1991. — Т. 2 : Повісті. Драматичні твори. — 608 с.
5. Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці / М.П. Драгоманов. — К. : Наук. думка, 1970. — 594 с.
6. Животенко-Піанків А. Педагогічно-просвітницька праця Бориса Грінченка / А. Животенко-Піанків. — К. : Просвіта, 1999. — 176 с.
7. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція на рубежі XIX—XX століть / Г.В. Касьянов. — К. : Либідь, 1993. — 176 с.
8. Кониський О.Я. Оповідання. Повість. Поетичні твори / О.Я. Кониський. — К. : Наук. думка, 1990. — 640 с.
9. Ласло-Куцюк М. Ключ до белетристики / М. Ласло-Куцюк. — Бухарест : Мустанг, 2000. — 291 с.
10. Погрібний А.Г. Борис Грінченко в літературному русі кінця XIX — початку XX ст. Питання ідейно-естетичної еволюції / А.Г. Погрібний. — К. : Либідь, 1990. — 232 с.

В статье рассматривается место и значение проблемы интеллигенции в прозаическом и поэтическом творчестве Б. Гринченко. Выделяются и исследуются основные аспекты, которые привлекли внимание писателя, а именно: отступничество интеллигенции от народа, ее небрежность и псевдопатриотизм. Отмечается важность разработки темы интеллигенции в процессе творческой эволюции художника.

Ключевые слова: интеллигенция, псевдоинтеллигенция, сатира.

The article discusses the place and importance of the problem of the intelligentsia in Borys Grinchenko's prose and poetry. It is highlighted and examined the main aspects that attracted the attention of the writer: the defection of intelligentsia from the people, its negligence and pseudo-patriotism. It is noted the importance of the development of the theme of the intelligentsia in the process of creative evolution of the artist.

Key words: intelligentsia, pseudo-intelligentsia, satire.